

UDK:193.4(575.1)

Sharofiddin MAMATOV,
Guliston davlat universiteti katta o'qituvchisi
E-mail: mamatov0766@gmail.com

GulDU dotsenti Q.Almanov taqrizi asosida

SOME FEATURES OF THE RURAL SYSTEM IN CENTRAL ASIA IN THE EARLY AND DEVELOPED MIDDLE AGES

Annotation

This article examines the rural life, infrastructure and lifestyle of the population of Central Asia in the V-XII centuries. The information on the geographical location, structure and economic situation of the states and villages existing in the region during the early Middle Ages and advanced Middle Ages is analyzed based on Arabic, Persian, Sugdian and Chinese written sources. Also, the lifestyle of the settlements along the Syrdarya River and the road system between the villages are described in detail. The classifications of Arab and Persian geographers in the sources lay the groundwork for the analysis of villages in terms of culture, economy and geography.

Key words: Central Asia, rural history, Ferghana Valley, Arab and Persian geographers, Syrdarya oasis, early Middle Ages, advanced Middle Ages, rural infrastructure, lifestyle, written sources.

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ СЕЛЬСКОГО СТРОЯ В СРЕДНЕЙ АЗИИ В РАННЕМ И РАЗВИТОМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

Аннотация

В данной статье рассматривается сельская жизнь, инфраструктура и образ жизни населения Средней Азии в V-XII веках. На основе арабских, персидских, сугдийских и китайских письменных источников анализируются сведения о географическом положении, структуре и экономическом положении государств и деревень, существовавших в регионе в период раннего средневековья и раннего средневековья. Также подробно описан быт поселений вдоль реки Сырдарья и система дорог между селами. Классификации арабских и персидских географов в источниках закладывают основу для анализа деревень с точки зрения культуры, экономики и географии.

Ключевые слова: Средняя Азия, сельская история, Ферганская долина, арабские и персидские географы, Сырдарьинский оазис, раннее средневековье, развитое средневековье, сельская инфраструктура, уклад жизни, письменные источники.

ILK VA RIVOJLANGAN O'RTA ASRLARDA O'RTA OSIYODA QISHLOQ TIZIMINING AYRIM XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada V-XII asrlarda O'rta Osiyoning qishloq hayoti, infratuzilmasi va aholi turmush tarzi o'rganiladi. Ilk o'rta asrlar va rivojlangan o'rta asrlar davrida hududda mavjud bo'lgan davlatlar, qishloqlar geografik joylashuvi, tuzilishi va iqtisodiy ahvoriga oid ma'lumotlar arab, fors, sug'diy va xitoy yozma manbalaridan kelib chiqib tahlil qilinadi. Shuningdek, Sirdaryo bo'yidagi aholi maskanlarining turmush tarzi va qishloqlar o'rtasidagi yo'llar tizimi haqida batafsil bayon etilgan. Manbalardagi arab va fors geograflarining tasniflari qishloqlarni madaniy, iqtisodiy va geografik jihatidan tahlil qilishga zamin yaratadi.

Kalit so'zlar: O'rta Osiyo, qishloqlar tarixi, Farg'ona vodiysi, arab va fors geograflari, Sirdaryo vohasi, ilk o'rta asrlar, rivojlangan o'rta asrlar, qishloqlar infratuzilmasi, turmush tarzi, yozma manbalar.

Kirish. O'rta Osiyo xalqlarining ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayoti tarixi boy va serjilo bo'lib, uning turli davrlari o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Xususan, ilk o'rta asrlar (V-VIII asrlar) va rivojlangan o'rta asrlar (IX-XII asrlar) ushbu mintaqaning ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy jihatlari shakllangan davrlar sifatida alohida o'rin tutadi. Mintaqaning tarixiy qishloqlari – ularning geografik joylashuvi, tuzilishi, infratuzilmasi, xo'jalik faoliyati, etnik tarkibi va diniy e'tiqodi to'g'risida xitoy, sug'diy, arab va fors tillaridagi yozma manbalar qimmatli ma'lumotlar beradi. Arab-fors geograflarining asarlari IX-XII asrlar qishloqlarining rivojlanish jarayonlarini o'rganishda alohida ahamiyat kasb etadi. Ular Movarounnahrning tarixiy viloyatlarida joylashgan qishloqlarning ko'lami, iqtisodiy faoliyati va aholisining yashash tarzi haqida batafsil ma'lumotlarni o'zida mujassam etgan.

Ushbu maqolada ilk va rivojlangan o'rta asrlar davrida O'rta Osiyo qishloqlarining o'ziga xos xususiyatlari, ularning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotdagi o'rni, shuningdek,

yo'zma manbalar va arxeologik dalillar asosida Farg'ona vodiysi, Shosh vohasi va Sirdaryo havzasidagi qishloqlarning ahvoli tahlil qilinadi. Mavzuning tadqiqi nafaqat tarixiy haqiqatlarni yoritadi, balki o'sha davrning madaniy merosi va o'ziga xosligini anglashga xizmat qiladi.

- **Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.** O'rta Osiyo qishloqlarining o'ziga xos xususiyatlari – geografik joylashuvi, tuzilishi, ko'lami, infratuzilmasi, kasb-kori, xo'jaligi, maishiy hayoti, aholisining etnik tarkibi, diniy mansubligi va hokazolar bilan bog'liq ma'lumotlar xitoy, sug'diy, arab, fors kabi turli tillardagi yozma manbalarda saqlanib qolgan[1]. Biroq O'rta Osiyoning ilk o'rta asrlar davri qishloqlarining bu kabi o'ziga xos xususiyatlariga doir yozma ma'lumotlar nisbatan kam etib kelgan, rivojlangan o'rta asrlar uchun esa aksincha bo'lib, bu davr qishloqlariga tegishli ma'lumotlarning katta qismi arab va fors tillaridagi geografik asarlardir[2]. IX – XII asrlarda mintaqaga kelib-ketgan Ibn Havqal, Muqaddasiy, Istaxriy, Ibn Xurdodbeh, Ya'qut kabi arab-fors geograflari asarlarida har bir tarixiy

viloyat tarkibidagi qishloqlarning joylashuv o'rni, iqlimi, tuzilishi, aholisi va uning maishiy hayoti, umuman olganda, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotiga doir ko'plab ma'lumotlar keltirilgan. Ushbu geograflarning deyarli barchasi mintaqaning har bir viloyatida o'nlab rustoq – tumanlar borligi, ulardan har biri o'nlab qishloqlarga egaligiga urg'u berar ekan, Buxoro, Samarqand, Farg'ona, Shosh kabi tarixiy-geografik viloyatlarida mavjud aholi maskanlari bir-biriga tutashib ketgan qishloqlardan iborat ekaniga urg'u beradilar. Masalan, Istaxriy bu haqda shunday yozgan: "Movarounnahrda Farg'ona qishloqlaridan kattarog'i yo'q, aholisi ko'pligi, chorvalari va ekinzorlari yoyilib ketganidan bitta qishloq hududi 1 marhalaga etadi. Farg'ona viloyatlari, ularning bir nechta shahari, har bir shaharning bir nechta qishlog'i bo'lgan rustoqi bor" [3]. O'rta Osiyoda qishloqlarning soni va ko'lami bo'yicha arab va fors manbalarida keltirilgan ushbu ma'lumotlar rivojlangan o'rta asrlarga to'g'ri kelsa-da, ayrim dalillar va omillardan kelib chiqib, Farg'ona vodiysi ilk o'rta asrlarda ham shunday xususiyati bilan alohida ajralib turganini ilgari surish mumkin. Jumladan, ilk o'rta asrlarga tegishli xitoy yilnomalarida Davan (Farg'ona vodiysi)da shaharlar va yirik aholi maskanlari – qishloqlar ko'pligiga alohida urg'u berilgani bu qarashni tasdiqlaydi[4]. Bir qator arab manbalarida "Qishloqlarning ko'pligi bo'yicha Movarounnahrda Farg'onaga teng keladigani yo'q. Aholisining ko'pligidan qishloqlarning ayrimlari adog'i yo'qdek. Uni (shundoq qishloqni) o'tish uchun bir kun yo'l yurish kerak bo'ladi"[5] deb ta'kidlanishiga tayanib o'sha chog'larda ham ayrim vodiylar qishloqlarining ko'lami ancha keng bo'lganini tasavvur qila olamiz. Shu o'rinda aytib o'tish kerak, arab-fors geograflari asarlarida uzunlik yoki masofa o'lchovlari uchun bir qator atama va iboralar ishlatilgan bo'lib, "marhala", "farsax" ular orasida eng katta o'lchov birliklari bo'lgan. Yuqorida Istaxriy asarida o'rin olgan Farg'onadagi bitta qishloqning uzunligi 1 marhalaga etishi to'g'risidagi ma'lumotdan anglashiladiki, o'sha kezlarda mintaqada eng ko'p va eng katta qishloqlarga ega vodiyning ayrim qishloqlarining ko'lami 20-35 km ni tashkil etgan. Arab tilida "marhala" (مرحلة) so'zi "o'tish" degan ma'noni bildirgan bo'lib, o'rta asrlarda bir kunda bosib o'tishi mumkin bo'lgan masofaga aytilgan. 1 marhala karvonning qanday hududdan yurishiga qarab 3 dan 5 farsaxgacha bo'lgan masofani tashkil etgan. 1 farsax ko'pincha 6-7 km yoki 8 km uchun qo'llanilganidan kelib chiqilsa, 1 marhala 30 km atrofida bo'lgani anglashiladi[6]. Farg'ona vodiysida bunday yirik qishloqlarning mavjud bo'lganini yuqorida yozma manbalardan keltirilgan ayrim qishloqlarni bosib o'tish uchun bir kun yo'l yurilishi haqidagi ma'lumot tasdiqlaydi[7]. Yozma manbalarda Farg'ona vodiysining rustoqlari haqida so'z borganda vodiyning nisbatan chetda joylashgan ma'muriy birliklaridan biri bo'lmish Suxda 60 ta qishloq borligi, vodiyning siyosiy, iqtisodiy va madaniy markazi bo'lgan Axsikatda "ko'plab qishloqlar bor"ligiga to'xtalib o'tiladi. Shunga o'xshash ma'lumot islomdan oldingi davrlarda Farg'ona vodiysining siyosiy markazlaridan biri bo'lgan Koson haqida ham keltirilgan[8]. Yozma manbalarda birgina Sux rustoqining o'zida 60 qishloq borligiga urg'u berilishi va undan yirik rustoqlarda esa "qishloqlar soni ko'pligi" aytib o'tilishidan kelib chiqilsa, o'sha kezlarda mintaqada qishloqlar soni qanchalik ko'p bo'lganini tasavvur qilish mumkin.

- **Tadqiqot metodologiyasi.** Ushbu maqolada ilk va rivojlangan o'rta asrlarda O'rta Osiyo qishloqlarining ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy xususiyatlarini o'rganishda kompleks yondashuv qo'llanildi.

- **Tahlil va natijalar.** Sirdaryo daryosining yuqori, o'rta va quyi havzasida joylashgan aholi maskanlari orasida shaharlar soni qishloqlar soniga nisbatan ancha kam bo'lgan, biroq bu holat ushbu daryodan suv oluvchi barcha hududlarda

birday bo'lmagan. Farg'ona vodiysida yirik qishloqlar soni boshqa hududlarga nisbatan ancha ko'p bo'lsa, Shosh vohasida esa o'rta kattalikdagi shaharlar soni ancha ko'pchilikni tashkil etgan. Sirdaryoning o'rta havzasi – O'tror vohasi va unga qo'shni hududlarda esa qishloqlar birmuncha siyrak bo'lib, Sabron (Savron), Sug'naq (Sig'noq), Yassi, Qarniq, Iqon, Sutkent kabi shahar yoki yirik aholi maskanlari orasida qishloqlar nisbatan kamroq bo'lgan ko'rinadi. Ibn Havqalning yozishicha: "Borob (Forob) – uzunligi va eni bir kunlik (yo'l)dan kamroq bo'lgan nohiyadir. Unda (harbiy) kuch va odamlarning (soni) ko'p. Bu nohiyada tuproq sho'r bo'lib, unda chakalakzorlar (ko'p). Ekinzorlar ash-Shosh (Sirdaryo) daryosidan suv oluvchi (bir) daryo vodiysida joylashgan. ... Sabron shahrida g'o'z (o'g'uz)lar tinchlik bo'lgan vaqtda sulh (tuzish), yarashish va tijorat qilish uchun to'planadilar. ... Sutkand ash-Shosh daryosining g'arb tomonida (joylashgan). Unda minbar (bor). Bu turklarning to'plangan eridir. Islom (yo'li)ga g'uzlar va xarluxlarning bir qismi kirgan. Ular turklarga (qarshilik) ko'rsatishda shijoatli va qudratlidir. Borob (Forob), Kanjida va ash-Shosh o'rtasida hosildor yaylovlar (joylashgan) bo'lib, ularda islom dinini qabul qilgan turklarning mingga yaqin uylari (bor). Ular o'z udumlariga binoan (qurilgan) o'tovlarda yashaydilar. Ularda (hech qanday) binolar yo'q"[9].

Sirdaryo daryosi havzasidagi tarixiy viloyatlarda ham qishloqlarning holati taxminan shu holatda bo'lib, Shosh viloyati bilan bog'liq arab va fors geograflari asarlarida o'rin olgan quyidagi ma'lumot diqqatni o'ziga tortadi: "Shosh va Ilaq kengligi ikki kunga uch kunlik yo'ldir. Uning imoratlari va minbarlari bor qishloqlari, tekisliklarida o'tloqlari va ko'kalamzorlari ko'p. Shosh va Ilaq shaharlarining darvozalari, devorlari, rabadlari, kuxandizlari, daryolari bir-biriga tutashib ketgan"[10].

Ushbu ma'lumotlardan ko'rinadiki, O'rta Osiyoning barcha vohalaridagi viloyat va rustoqlardagi qishloqlar asosan paxsadan qilingan imoratlardan iborat bo'lib, ularning ko'pchiligini aholi turarjoylari – uylar tashkil etgan[11]. Biroq mintaqaning bir qator tarixiy viloyatlaridan farqli o'laroq Sirdaryoning o'rta havzasidagi ko'chmanchi aholining uylari o'tov (chodir) bo'lgan. Ayniqsa, O'tror vohasidagi o'g'uz turklari va Isfijob (Sayram) tomonlardagi xarlux (qarluq) turklarining ko'pchiligi o'tovlarda yashab, ular muayyan bir hududda muqim turmay, yaylovlar bo'ylab ko'chib yurganlar. Ibn Havqal urg'u berganidek, turklarning ming uyli (o'tovda yashovchi) qismi islom diniga o'tgan bo'lsalar-da, o'zlarining an'anaviy yashash yo'sinini o'zgartirmasdan, chorva mollarini o'tlatish uchun yaylovdan-yaylovga ko'chib yurishni to'xtatmaganlar. Bunday yashash tarzi turkiylarning katta bir qismini tashkil etgan Evroosiyo kengliklarida, ya'ni Qora dengiz bo'ylari, Shimoliy Kavkaz, Volgabo'yi, Sirdaryoning quyi va o'rta havzalari, Taroz (Ettisuv), Sharqiy Turkiston, Oltoy va O'rxun vodiysi (Mo'g'uliston)da ko'chmanchilarning barchasi uchun xos bo'lgan. Ibn Havqal "at-Taroz musulmon bo'lgan turklarning savdo qiladigan eridir. (Turk)larning erlarida (at-Taroz)ga qarashli istehkomlar (joylashgan). Islom (mamlakatlaridan) hech kim u erdan (nariga) o'tmagan, chunki undan (nariga) o'tgan (yo'lovchi) xarluxlarning o'tovlariga kirib boradi. Bu nohiyaning yuqorida zikr etilgan (shaharlari) ash-Shosh (viloyati) va uning chekkalariga kiradi"[12]. Arab va fors geograflari mintaqaning shahar va qishloqlarini tavsiflar ekan, asosan Sirdaryo daryosining shimol va shimoli-sharq tomonidagi joylar aholisining ham o'troq aholi yashaydigan qishloqlari, ham ko'chmanchi turmush tarziga ega, muayyan bir erga vaqtincha chodir qurgan chorvadorlar maskanlari haqida to'xtalib o'tadi. Qizig'i shundaki, aholining bu yo'sindagi ikki xil yashash manzillari mintaqaning boshqa hududlari, shu jumladan, Buxoro, Samarqand, Shosh yoki Farg'onaga nisbatan ishlatilmaydi.

Ilk va rivojlangan o'rta asrlarda O'rta Osiyo shaharlarida ham, qishloqlarida ham aholi turar-joylari – uylar asosan loy “paxsa”dan qurilgan. Sirdaryoning o'rta havzasiga yaqin Isfijob (Sayram) shahri bo'yicha yozar ekan Ibn Havqal “(shaharning) binolari paxsadan (qurilgan)” deya urg'u beradi[13]. O'sha kezlarda shaharlar va yirik qishloqlar orasidagi farq – shaharlarda egallagan maydoni ancha keng bo'lib, ularning deyarli barchasida boshqaruv markazi – ark, mudofaa devori, yirik savdo rastalari – bozorlari, hibsxona, jamoaviy ibodat erlari bo'lgan. Qishloqlarning ayrimlarida ham shunga o'xshash xususiyatlar bo'lsa ham, ko'pchilik qishloqlar o'z tuzilishiga ko'ra birmuncha sodda bo'lib, ular uchun aholi turar-joylari – uy va hovlilar, bog' va ekinzorlar xos bo'lgan.

Bu davrda O'rta Osiyodagi har bir tarixiy geografik viloyat orasida qatnov yo'llari bo'lib, ular bir-biriga ulanib ketgan edi. Amudaryoning yuqori va o'rta havzasidan boshlab, Termiz, Chag'oniyon (Denov), Naxshab va Kesh, Buxoro va Samarqanddan Karmana, Nur (Nurota) va Dizak (Jizzax)ga, bu erdan esa Zomin, Xovos orqali bir tomondan – shimolda Shosh va O'troga, ikkinchi tomondan esa shimoli-sharqdan Xo'jand va Farg'ona vodiysiga olib boruvchi yo'llar har bir vohadan o'tar ekan, qishloqlar “zanjiri”dan orqali o'tgan[14]. Ya'ni har bir qishloq orasida bir-biriga bog'lovchi yo'llar bo'lib, yo'llar bo'ylab “rabot” – maxsus qo'rg'on (karvon yo'llarida yo'lovchilarning oziq-ovqat, ot-ulov va hokazo kabi zaruriy ehtiyojlarini qondirish uchun qurilgan, qo'riqlanadigan istehkom)lar joylashgan edi. Abu Bakr an-Narshaxiyning “Tarixi Buxoro” asarida tilga olinishicha: “Baykandda Buxoro qishloqlari sonicha, mingdan ortiq rabot bo'lgan. Buning sababi shuki, Baykand katta va yaxshi joy bo'lib, har bir qishloqning aholisi u erda bir rabot qurib unga bir to'da kishilarni joylab qo'ygan va ularning nafaqalarini qishloqdan yuborib turgan. Qish faslida kofirlar (yig'ilib) hujum qiladigan vaqt bo'lganida har bir qishloqdan u joyga ko'p xalq to'planib g'azot qilganlar. (Shunda) har bir qavm o'z rabotiga kelib tushgan”[15].

O'rta Osiyo vohalaridagi rabotlar ba'zan muayyan qishloqlar oralig'ida joylashgan bo'lishi bilan birga, ko'pincha

cho'l va dashtlik hududlarda – aholi maskanlari kam yoki umuman bo'lmagan joylarda barpo qilingan. Istaxriyning yozishicha: “Yo'lovchi to'xtashi uchun ortig'i bilan rabotlari bo'lmagan biror shahar, qo'noqjoy, qishloq yo'q. Eshitishimcha, Movarounnahrda o'n mingdan ortiq rabot bor ekan. Ularning ko'pida yo'lovchi to'xtasa, uloviga emish, o'ziga taom tayyorlab qo'yilgan. Samarqandda yo'lovchi uchun muzdek “yo'l suvi” qo'yilmagan biror xona, yo'l cheti yo devorni deyarli ko'rmadim. Ishonchli kishining aytishicha, Samarqand, uni o'rab turadigan devorida qurilgan suv inshooti va qazilgan quduq orasida ikki mingdan ortiq joyda yo'lovchi uchun muzdek suv qo'yilgan ekan”[16].

Demak, ushbu ma'lumotdan ayon bo'lishicha, mintaq aholisi, ayniqsa, qishloqdagi xonadonlar yo'lovchilarning ehtiyoji uchun ichimlik suvi tayyorlab qo'yishgan. Karvonlar ehtiyoji uchun “muzdek suv” saqlanadigan maxsus inshoot – sardobalar barpo etilishidan tashqari yana savdo yo'llari bo'ylab joylashgan shahar, qishloq va hokazo aholi maskanlarida shu maqsadda suv tayyorlab qo'yilishi nafaqat o'sha kezlarda xalqaro savdoning qay darajada rivojlanganini, balki aholining madaniy saviyasi qanchalik yuksak bo'lganini ko'rsatadi.

Qisqasi, ilk va rivojlangan o'rta asrlar O'rta Osiyo mintaqasi qishloqlari tarixi bilan tanishib chiqish shundan darak beradiki, bu davrda mintaqadagi o'nlab vohalarning har birida bir necha yuzlab qishloqlar mavjud bo'lib, ularning soni ba'zi hududlarda mingdan oshgan. Mintaqa ma'muriy hududiy boshqaruvining katta bir qismini tashkil etgan aholi maskanlari orasida eng ko'pchilikni tashkil etgan qishloqlar o'ziga xos tizimga ega bo'lib, bir tomondan qo'shni hududlardagi ma'muriy birliklarga o'xshash bo'lgan, boshqa tomondan esa o'ziga xos jihatlari bilan alohida ajralib turgan. O'rta Osiyo qishloqlarining o'ziga xos xususiyatlari ko'proq ularning paxsa uylardan tashkil topgani, muayyan suv tarmoqlari – daryo, anhor, ariqlarning borligi, aholisining ekin-tikinchilik bilan shug'ullangani, bog'-rog'lar, mevazorlar, sabzovotlar mo'lligi va hokazolarda ko'zga tashlanib turgan.

ADABIYOTLAR

1. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. Том II. – М.-Л., 1950; Малявкин А. Г. Историческая география Центральной Азии (Материалы и исследования). – Новосибирск: Наука, 1981; Хўжаев А. Фарғона тарихига оид маълумотлар: Қадимий ва илк ўрта аср хитой манбаларидан таржималар ва уларга шарҳлар. – Фарғона, 2013; Согдийские документы с горы Муг. Чтение Перевод. Комментарий. Вып. II. Юридические документы и письма / Чтение перевод и комментарии В. А. Лившица. М. 1962; Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана / Отв. редактор В.А. Ромодин. Бишкек 2002.
2. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран/ Перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Наили Велихановой. – Баку: Элм, 1986; Ибн Ҳавқал. Китоб сурат ал-ард – Ернинг сурати китоби. Араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи, тарих фанлари доктори, профессор Ш. С. Камолиддин. – Тошкент, 2011; Истахрий. «Китаб ал-масалик вал-мамалик». Йўллар ва ўлкалар китоби. Тадқиқот, араб тилидан таржима, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Р. Т. Худайберганов. – Тошкент: Фан, 2019.
3. Истахрий. Китаб ал-мамалик вал-масалик. Хуросон ва Моваруоннаҳр. – Б. 180-181.
4. Хўжаев А. Фарғона тарихига оид маълумотлар: Қадимий ва илк ўрта аср хитой манбаларидан таржималар ва уларга шарҳлар. – Б. 34.
5. Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 192-193.
6. Истахрий. Китаб ал-мамалик вал-масалик. Хуросон ва Моваруоннаҳр. – Б. 262.
7. Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Б. 192-193.
8. Истахрий. Китаб ал-мамалик вал-масалик. Хуросон ва Моваруоннаҳр. – Б. 181.
9. Ибн Ҳавқал. Китоб сурат ал-ард – Ернинг сурати китоби. Араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи, тарих фанлари доктори, профессор Ш. С. Камолиддин. – Тошкент, 2011. – Б. 76-77.
10. Истахрий. Китаб ал-мамалик вал-масалик. Хуросон ва Моваруоннаҳр. – Б. 171.
11. Истахрий. Китаб ал-мамалик вал-масалик. Хуросон ва Моваруоннаҳр. – Б. 172.
12. Ибн Ҳавқал. Китоб сурат ал-ард – Ернинг сурати китоби. – Б. 77.
13. Ибн Ҳавқал. Китоб сурат ал-ард – Ернинг сурати китоби. – Б. 75.
14. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / Перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Наили Велихановой. – Баку: Элм, 1986. – С. 64-66.
15. Абу Бакр Мухаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. Форс тилидан А. Расулев таржимаси. – Б. 12.
16. Истахрий. Китаб ал-мамалик вал-масалик. Хуросон ва Моваруоннаҳр. – Б. 130.